

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ'NİN “TUHFETÜ'L- ERİBİ'N- NÂFİA Lİ'R-RÛHÂNÎ VE'T-TABÎB”İ*

*Feyza TOKAT**
Ceyhun Vedat UYGUR****

ÖZET

Yazmalar üzerine bugüne kadar yapılan araştırmalar incelendiğinde, bu araştırmaların genellikle dini ve edebî metinler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Oysa tıp, eczacılık, botanik, matematik, felsefe, astronomi gibi farklı konularda yazılmış olan eserlerin de metin ve söz varlığının ortaya konması gerekmektedir.

Tıp yazmaları eski tıp anlayışına dayalı olarak yazıldığı ve genel sağlık bilgisi ihtiva ettiği için tıp tarihi araştırmacılarının; tıp folkloru ihtiva ettiği için halk bilimi araştırmacılarının araştırma konusu olarak görülmüştür. Oysa tıp yazmaları besin adları, bitki adları, organ adları, hastalık adları, maden adları ve tedavi amacıyla kullanılan pek çok maddenin adları bakımından Türk dili araştırmacıları için de zengin birer kaynak niteliğindedir.

Bu çalışmada Sultan IV. Mehmet devri tarihçilerinden Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından XVII. yüzyılda kaleme alınmış tıbbî bir eser olan “Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb”in tanıtımı yapılmaya ve Türk dili tarihi ve tıp tarihi bakımından önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. “Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb”in bilinen dokuz nüshası vardır. Çalışmamızda Bosna- Hersek Gazi Hüseyin Kütüphanesi, R.986'da kayıtlı olan nüsha esas alınmıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin “Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb” adlı eseri sadece tıp tarihi ve halk bilimi için önemli bir eser değildir. Bu tıbbî eser, ihtiva ettiği bitki adları, organ adları, cevher adları, hayvan adları ve tıp terimleri bakımından Türk dili tarihi için de değerli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Hezârfen Hüseyin Efendi, Tıp Tarihi, Tıp Dili.

*Bu yazıda Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nce desteklenen 2008SOBE002 numaralı “Hezârfen Hüseyin Efendi'nin “Tuhfetü'l- Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb”i (İnceleme-Metin-Dizin)” adlı projemizden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

**Dr. Öğretmen MEB, Orhan Abaloğlu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi, El-mek: feyzaturgut@yahoo.com

***Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: vuygur@pau.edu.tr

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ'S "TUHFETÜ'L- ERİBİ'N- NÂFİA Lİ'R-RÛHÂNÎ VE'T-TABİB"

ABSTRACT

When the researches to date on manuscripts are investigated, it can be seen that research on manuscripts often focused on religious and literary texts. However, the text and vocabulary of manuscripts written on subjects such as medical, pharmaceuticals, botanic, mathematics, philosophy, astronomy has to be exhibited.

Medical manuscripts are regarded as research subject of folklore as they contain folklore medicine and regarded as research subject of medical history as they are written on the basis of old medical concepts and comprise general health information. On the other hand, each medical manuscript is a rich source for Turkish language researchers with regard to food names, plant names, the names of the organs, disease names, mineral names and names of various substances used for treatment.

In this study, a presentation of "Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" which is a medical book having been written in XVII. century by Hezârfen Hüseyin Efendi, a historiographer of Sultan IV. Mehmet period, is attempted and also the manuscript's importance in terms of Turkish language and medical history is tried to put forward. There are nine known copies of the Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb". In this study, the copy registered at Bosnia-Herzegovina Gazi Husrev Library R.986 is considered.

Hezârfen Hüseyin Efendi's manuscript "Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" is not only valuable for medical history and folklore. This medical manuscript is also an important manuscript for Turkish language history with regard to the included plant names, organ names, ore names, and pet names.

Key Words: Hezârfen Hüseyin Efendi, Medical History, Medical Language.

Giriş

Yazmalar, bir dilin temel kaynak metinleridir. Yazmalar üzerine bugüne kadar araştırmalar, genellikle dinî ve edebî metinler üzerinde yoğunlaşmıştır. Oysa tıp, eczacılık, botanik, matematik, felsefe, astronomi gibi farklı konularda yazılmış olan eserlerin de metin ve söz varlığının ortaya konması gerekmektedir.

Tıp yazmaları eski tıp anlayışına dayalı olarak yazıldığı ve genel sağlık bilgisi ihtiva ettiği için tıp tarihi araştırmacılarının; tıp folkloru ihtiva ettiği için halk bilimi araştırmacılarının araştırma konusu olarak görülmüştür. Oysa tıp yazmaları besin adları, bitki adları, organ adları, hastalık adları, maden adları ve tedavi amacıyla kullanılan pek çok maddenin adları bakımından Türk dili araştırmacıları için de zengin birer kaynak niteliğindedir.

Turkish Studies

“Çoğunlukla halka hitap ettiği için günlük ve sade bir dil kullanılan tıp yazmaları, dönemin söz varlığını ortaya koyduğu, Arapça ve Farsça terimlerin Türkçe karşılıklarını yansıtabildiği, organ adları, bitki adları ve hastalık adlarını yansıttığı için Türk dili tarihi için son derece önemli eserlerdir. Ayrıca bu metinler; ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi alanlarında da zengin malzeme içermektedir.” (Şahin 2005, 149).

Eski Anadolu Türkçesinin XIII ve XV. yüzyıllarını kapsayan dönemlerine ait tıp yazmaları üzerine yapılmış çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi dönemine ait tıp yazmaları ise Eski Anadolu Türkçesi metinlerine göre daha az sayıda araştırma konusu olarak seçilmiştir. Bu sebeple Osmanlı Türkçesi dönemine ait tıp yazması çalışmalarının artması ve bu döneme ait tıp yazmalarının metin ve söz varlığının ortaya konması gerekmektedir. Bu düşünceler ışığında Sultan IV. Mehmet devri tarihçilerinden Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından XVII. yüzyılda kaleme alınmış tıbbî bir eser olan “Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb” adlı eseri yeniden bilim dünyasına kazandırmayı amaçladık.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Hayatı

XVII. yüzyılın ünlü bir tarihçisi ve ansiklopedist bir bilgini olan Hezârfen Hüseyin Efendi, “*Hezârfenn*”[†] lakabı ile şöhret bulmuş ve birbirinden farklı bilim dallarında önemli eserler kaleme almış bir bilim adamıdır. Bildiği Grekçe ve Latince sayesinde Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifi olan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin (DİA C 18, 544) hayatı hakkında bildiklerimiz çok azdır.

İstanköy (Kos) adasında doğan (Bursalı Mehmet Tahir 1342: 244) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tahsiline memleketi olan İstanköy'de başlayan Hüseyin Efendi, daha sonra İstanbul'a gelmiş ve burada da tahsiline devam etmiştir. Tahsilini bitirdikten sonra devlet hizmetine girmiştir.

Daha sonra ilme olan merakı sebebiyle devlet memuriyeti görevini bırakmış, hayatını özel dersler vererek sürdürmüştü; kendisini okumaya, araştırmaya ve kitap telifine adanmıştır. Hezârfen Hüseyin Efendi kısa bir müddet IV. Mehmed'e tarih dersi vermiş ve onun hocası olmuştur. (İlgürel 1998, 6).

İstanbul'da ölen (Bursalı Mehmet Tahir 1329, 872) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda 1103/1691 (Babinger 1950, 251; Lewis 1962, 121; Yurdaydın 1971, 134; DİA C 18, 544); bazı kaynaklarda da 1089/1678 (Bursalı Mehmet Tahir 1342, 243) olarak geçmektedir.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Eserleri

XVII. yüzyılın ünlü tarihçisi ve ansiklopedist bilgini olan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin altısı tarihî, altısı dinî ve tasavvufî, üçü tıbbî, bir tanesi de dille ilgili olmak üzere toplam on altı eseri vardır. (Tokat 2012, 116) Bu bakımdan “*Hezârfen*” lâkabını tam anlamıyla hak etmektedir. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin konularına göre kaleme almış olduğu eserler şunlardır:

Tıp İle İlgili Eserleri

1. Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb
2. Lisânü'l-Etibbâ fî Lûgati'l-Edviye
3. Fihrisü'l-Evrâm

[†] “ Çok bilen, elinden çok iş gelen, bin hüner sahibi”

Tarih İle İlgili Eserleri

1. Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman

Eser üzerine Sevim İlgürel'in çalışması vardır. (İlgürel 1998)

2. Tenkîhu't-Tevârih veya Tenkîhu't-Tevârih-i Mülûk

Eserin bir bölümü üzerine Kerim Özdemir yüksek lisans tezi yapmıştır. (Özdemir 2007)

3. Muhtasar Târih-i Umûmî

4. Târih-i Devlet-i Rûmiyye

5. Kâtip Çelebi'nin Takvîmü't-Tevârihi'ne Zeyl

6. Telhîsü'l-Beyân Fî Tahlisi'l-Büldan

Dil İle İlgili Eserleri

1. Tercüme-i Lûgat-i Hindî

Din ve Tasavvuf İle İlgili Eserleri

1. Enîsü'l-Ârifin ve Mürşidü's-Sâlikîn

2. Câmîü'l-Hikâyât

3. Mehâsinü'l-Kelâm ve'l-Hikem fî Şerhi İsmillâhi'l-A'zam

4. Risâle-i Hikemiyye

5. Şerhü'l-Lemati'n-Nûrâniyye fî'l-Evrâdi'r-Rabbâniyye

6. Misbâhül-Münîr fî Ehâdisil-Beşîrin-Nezir

Bu yazıda Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "*Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*" adlı eseri üzerinde durmak istiyoruz.

Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "*Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb* (Tabibler ve Canlılar İçin Faydalı Mahir Bir Hediye)" adlı eseri, Türkçe yazılmış tıbbî bir eserdir. Eserin ismi diğer tüm nüshalarda "*Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*" olarak geçmekteyken; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 1941'deki ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4486'daki nüshalarda "*Tuhfetü'l-Âbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Ṭayyib*" şeklindedir.

Eserin yazılış tarihi kesin olarak belli değildir. Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3466'daki nüshanın H. 16 Şevval 1096'da, Şehit Ali Paşa nr. 2086'daki nüshanın H. 1090'da ve Reşid Efendi nr. 710'daki nüshanın H.1185 sonlarında istinsah edildiği kaynaklarda belirtilmiştir. (İTYK 1984, 405; OTBLT 2008, 287) Çalışmamızda esas aldığımız Bosna Hersek Gazi Hüseyin Kütüphanesi R.986'da kayıtlı olan nüsha, en eski nüsha olmalıdır. Ama bu nüshanın orijinal nüsha mı olduğu, yoksa orijinal nüshadan istinsah mı edildiği kesin olarak belli değildir.

Turkish Studies

Nüshaları

"Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" in tespit edebildiğimiz nüshaları (İTYK 1984, 405; OTBLT 2008, 287) Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1. "Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" in Nüshaları

	Varak Sayısı	Satır Sayısı	Yazı Karakteri	İstinsah Tarihi
Gazi Hüsrev Bey R. 986	145	19	Nestalik	-
Konya nr. 1941	118	23	Nestalik	-
Nuruosmaniye nr. 3466	172	23	Talik	H. 16 Şevval 1096
Şehit Ali Paşa nr. 2086	272-472	25	Talik	H. 1090
Reşid Efendi nr. 710	92b-187	31	Nesih	H.1185 sonlarında
Konya nr. 4486	123	25	Nesih	
Mısır Millî Kütüphanesi	110	31	Nesih	-
Tıbbî Türkî Talat 2				
Millî Kütüphane nr. 2051	291	14	Talik	-
Mescid-i al- Hac nr. 38	50	21	-	-

Sayfa kenarlarında derkenarlar bulunduğu ve Hezârfen Hüseyin Efendi İstanköy (Kos) adası doğumlu olduğu için "Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" in Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986'da kayıtlı olan nüsha çalışmamızda esas alınmıştır. Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3466'daki nüshasının ilk on varağı okunamayacak şekilde hasar görmüştür. Mescid-i al- Hac Namr an-nablusi nr. 38'deki nüsha ise eksiktir. Diğer nüshalarda da Bosna nüshasının en sonunda yer alan bir bölüm bulunmamaktadır.

Turkish Studies

Eser, 291 sayfadan (146 varak/poz) oluşmaktadır. Her sayfada genel olarak 19 satır bulunmakla beraber, 16-20 satırdan oluşan sayfalar da vardır. Eser, nestalik hattıyla kaleme alınmış ve konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'i*, daha önce yazdığı *Lisân-ı Etîbbâ* isimli sözlüğün haşiyesi olarak yazdığını belirtir.

Eser, Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salavatla başlar. Yazar, kitabının başlangıcında kitabı yazış amacını şöyle dile getirmektedir: "... *sebeb-i tahrîr-i kitâb budur ki bu 'abd-ı fakîr Hüseyin eş-Şehîr be-Hezârfenn bundan aqdem cem' ve te'lif eylediğim Lisân-ı Etîbbâ ismiyle müsemma lûgatüñ hâşiyesine hıfz-ı sıhhat ve izâle-i emrâz u 'ilel için mücerreb hükemâ-ı Yünâniyün ve hazzâk-ı etîbbâ-ı Arab ve Acem ve Rum ittifâk itdikleri güzîde ve mücerreb müfredât-ı edviyye ve mürekkebât ve ağıdiyyeniñ menâfi' ve zararlarını ve keyfiyyet-i tenâvül ve isti'mâlini ihtisâr üzre tahrîr ve beyân eyledüğümüz minhleri ol hâşiyeden tecrîd ve cerîdeye derc ve tahrîr itdîm ki hîn-i ihtiyâcda düstürü'l-âmel ola* " (TEN, Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi, No: R. 986, 4a/ 2-8).

Günümüz Türkçesine serbest bir aktarma ile: "Bundan önce telif ettiğim "Lisân-ı Etîbbâ" isimli lûgatın haşiyesine hıfz-ı sıhhat, hastalıkları önlemek için tecrübeli Yunan hekimleri ve usta Arap, Acem ve Rum tabiplerinin ittifak ettikleri seçkin ve denenmiş ilaçlar ve terkipler ve gıdaların fayda ve zararlarını ve yapılışını ve kullanım şeklini kısaca yazdım ki ihtiyaç olunca gereği gibi uygulansın ümidimiz budur ki faydalı bir âlem ve herkes için bilgi kaynağı olsun" diye belirtmiştir. Kitabın hedef kitlesinin "ihtiyacı olan herkes" olarak belirtilmesi bu kitabın hem halka, hem de tıp ilmi tahsil edenlere yönelik yazıldığını göstermektedir. Bu sebeple kitaptaki reçeteler hem geleneksel halk tıbbında, hem de devrinin tıp ilminde kullanılan tedavi yöntemleridir.

Eser "makale" diye adlandırılan üç ana bölümden oluşmaktadır. Yazar kitabının bölümlerini şöyle sıralamaktadır "... *makâle-i ulâ tıbbiñ ba'zî 'ilmiyyâtını beyân eylemek için elli tokuz fâşla müstemil eyledik zîrâ tâliblere umûr-ı tabî'iyeyi bilmek gâyet mühim ve lâzımdır makâle-i sanî Arab ve Acem ve Yünân ve Ervâm hazzâklarınıñ i'timâd itdikleri mu'teber kitâblarında güzîde ve mücerreb müfredâtı beyân ider yigirmi sekiz fâşıldır makâle-i sâlis fî beyân-ı nisbeti'l-edviyyetü'l-mensûbetü'l-kevâkibu'n-nâfi'atü'l-erba' tabâyi' u havâşşü'l-eşyâ' ve fihî fusûl...*"

Eserin birinci bölümü genel tıp bilgisi ve hekimin sorumlulukları ile ilgilidir. İkinci bölüm Arap alfabetik düzeniyle yazılmış bir sözlüktür. Bu bölümde çeşitli bitki, besin, hayvansal ürün ve madenlerin hangi hastalıklarda nasıl kullanıldığı anlatılır. Kitabın en önemli özelliklerinden biri tanıttığı bitkilerin Arapça, Farsça hatta bazen de Yunanca ve Latince karşılıklarını vermesidir. Bu bölümde meşhur Arap, Acem, Yunan tabiplerinin görüşlerine de yer verilmiştir. Alfabetik sırayla önce bitki, besin, hayvan, hayvansal ürün ve madenin ismi kırmızı mürekkeple yazılmış daha sonra bazı kelimelerin okunuşu ve harekelenişi Arapça olarak belirtilmiştir. Bahsedilen kelime eğer Türkçeye başka bir dilden geçmişse hangi dilden geçtiği belirtilmiştir. (ism-i Beberîdir, ism-i Farisîdir gibi) Varsa söz konusu maddenin Farsça, Arapça, Türkçe, Yunanca ve Latince karşılıkları söylenir.

" İnsan bünyesini oluşturan öğelerin sıcak, soğuk, kuru, nemli özellikleri bitki, besin, madde olmak üzere tüm nesnelere vardır. Eski tıpta hekim, hem teşhiste hangi öğenin eksik ya da fazla olduğunu bilen hem de tüm maddelerin hangi özellikleri taşıdığını bilerek sağaltımı ona göre yapan kimsedir." (Önler 1998, 161).

Bu sebeple Hezârfen Hüseyin Efendi açıkladığı bitki, besin ve maddenin kuru, nemli, sıcak ve soğuk oluş durumunu söyler. Daha sonra da bitkinin hangi hastalıkta nasıl kullanılacağını Arap, Acem ve Yunan hekimlerini de referans göstererek belirtir. Son olarak şurubunun (şerbet)

Turkish Studies

içilme miktarı ve eğer bahsedilen maddeye ulaşamayacaksa ona eşdeğer olarak ne kullanılabileceği belirtilir. Kısaca denilebilir ki bu bölüm günümüzdeki şifalı bitkiler ansiklopedilerinin yapısına benzemektedir. Bu bölüm ile ilgili söylediklerimizi eserden örnek vererek gösterebiliriz:

"...² **leymun** *bi'l-feth* meşhûr yemişin adıdır Yünân lûgatından mu^c arrebdir vâz³ olur ki nûn ishkât idüb leymu dirler leymunuñ ekşisiniñ tabî^c atı ikinci derecede⁴ bârid ve kabuğının ve yaprağının tabî^c atı hâr ve yâbisdır ve çekirdegi evvel derecede hâr ve⁵ yâbisdır ve ekşisiniñ menâfi^c i turunc ekşisi gibidir ve dimâğa râyihası ve fi^c li yine turunc⁶ gibidir kavli- İbn Mâsüye kuvvet-i evvelîsi şafrâyı keser ya^c nî kuvvetin ibtâl ider ve leymun⁷ şuyı yerekâna nâfi^c dir ve şafrâ kay⁹ ını sâkin ve men^c ider ta^c âma iştihâ getirür huşuşan şeker⁸ katalar ve ishâl-i şafrâvîye dahı müfiddir tab^c ı habs ider kavli- İshâk issi hafaqâni sâkin⁹ ider eger göze çekseler göz şarullığını giderir eger bişürüb şeker katalar mi^c deye nâfi^c dir¹⁰ ve yaprağı yaz günlerinde^c ufûnete nâfi^c dir eger leymunu ziyâde şeker ile yeseler ekşi gegirmegi giderir¹¹ ve kalbi kavî ider ve yaramaz ahlâtı işlâh ider İbn Baytâr kavli üzre ağular zararın men^c ider¹² ve şafrâvî ısıtmaluya ve harâretlere ve mi^c de harâretine ve boğazda olan yelmeşik¹³ ahlâtı giderir eger tohmınıñ bir mişkâl yâ iki dirhem miqdârın kabuğın giderüb issi¹⁴ şuy-ıla yâhüd tuzlu şu ile içseler ağulara tiryâkdır ve vebâ günlerinde dahı eger leymunuñ¹⁵ eger turuncuñ eger ağacka⁹ unınıñ çekirdegi içi gâyet münâsibdir yürek süddelerin açar bevli¹⁶ idrâr ider bu cümle^c i şeker ile yeseler ve şarâbın idüb içseler gâyet nâfi^c dir ve cümle ta^c âma¹⁷ leymun şuyı kónsa gâyet nâfi^c dir şadre ziyâdesiniñ zararı vardır illâ^c asel işlâh¹⁸ ider bunuñ bedeli utruncdur..." (TEN, Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi, No: R. 986, 91b/ 2-18.)

Üçüncü bölüm kendi içinde birkaç "fasl" a ayrılır. Bu bölümde de yıldızlara, organlara, hıtlara (kan, safra, seveda ve balgamdan oluşan, "ahlât-ı erbaa" denen dört unsur) göre hastalıklar ve bunlara faydalı ilaçlar anlatılmış; ayrıca macun, hap, süfûf (toz hâline getirilmiş ilaç), şarap (şurup), cevâriş (müshil ve gayr-ı müshiller), laûk (macun, pastil), tiryâk (zehirlenmelere ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun), dühn (yağ), kurs (pastil), şaf (suppsitoir, vücudun açık bir yerine sokulmak üzere hazırlanmış ilaçlı fitil), tıla (sürülecek merhem, ilaç, yağ), zımad (band, sargı), zerur (göz ilacı), hukne (içinden sıvı geçirerek yıkama, lavement) ve merhemlerin nasıl yapılacağı ve hangi hastalıklara iyi geldiği belirtilmiştir.

Eserlerinde bulunan ansiklopedik bilgiler onun bu eserleri kaleme alırken birçok kaynağa başvurduğunu göstermektedir. *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb* adlı tıbbî eserinde Hipokrat, Calinos, Aristo gibi Yunan hekimlerinin yanı sıra; İbn Sina, Razi, Zehravî gibi İslamî tıbbının en önemli hekimlerinin eserlerinden de alıntılar yapmıştır. Diyebiliriz ki eserlerinin özünü muhtelif kaynaklardan toplanan bilgilerin bir araya getirilmesi ve daha sonra kendisine ait düşüncelerin aktarılması oluşturur. Eserlerinde üslûptan çok, anlama önem vermiş; sözü fazla uzatmaktan kaçınmıştır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, eserinde mutlaka Türkçe terim kullanmak gibi bir kaygı gütmemiştir. Herhangi bir tıp veya botanik teriminin bazen Türkçesini, bazen Arapçasını, bazen Farsçasını, bazen de Latincesini kullanmıştır. Örneğin metnimizde *bevli* (Ar.), *sidik~ sidük; maraz* (Ar.), *hastalık* (Far.); *kebed* (Ar.); *ciger* (Far.); *tekeşakalı* (T.), *lihyetü't-teys* (Ar.); *bal, asel* (Ar.) gibi farklı dillere ait sözcükler bir arada kullanılmıştır. Hezârfen Hüseyin Efendi, bazı yerlerde de daha açıklayıcı bir bilgi olsun diye hepsini bir arada vermiştir: "... ol eelden çürümüş ve fâsid olmuş etler ki *âkile* (Ar.) ve *hõre* (Far.) ve *yinür baş* (T.) didikleri yaralar..." (104a/18-19)

Bazen de herhangi bir tıp, coğrafya veya botanik terimi geçtiğinde hemen onun Türkçesi belirtilmiştir: "*lebeni ya^c nî südi*" (105a-5); "*haft-ı istivâdır ya^c nî gicesi ve gündüzi berâber olan yerlerdir*" (6b/5); "*kül şuyı ya^c nî hâkister şuyı*" (57a/2); "*desmesi ya^c nî yağluluğı*" (87b/1); "*kûlâ^c a ya^c nî sivilcülere*" (89b/8). Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.

Turkish Studies

Hezârfen Hüseyin Efendi eserinde tavsiye ettiği bitkisel ve hayvansal tedavi yöntemlerinde genelde Arap, Acem, Yunan tabiplerini referans göstermiştir. Bazı bitkisel ve hayvansal tedavi yöntemini anlatırken bu yöntemi bazen kendisinin, bazen de referans olarak gösterdiği hekimin tecrübe ettiğini söylemiştir: “*bu dahı hılv yıllarında fakır bunı tecrübe itdim*” (133a/6-7); “*İbn Baytâr tecrübe eyledim dir*” (32b/16)

Hezârfen Hüseyin Efendi her ne kadar eğitilmiş ve bilgili bir kişi olsa da *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*'de bazen ağız özelliği gösteren kelimeler de kullanmıştır: dek > dağ; süd > şud; çiçek > çücek; şovuk > şavık; kasırgu “*kasırğa*” > şakırğa; yeñgeç > yengiç; lüfer > ülüfer; biraz > birez; çınla- > çinle-; seksen > seksan; böğürtlen > böğürtlan; şovuk > şo'uk; idecek > idicek; birazcık > birezincik; üzüm > yüzüm; yılan > ılan; yılğun > ılğun; ikişer > ikizer. Bu kelimelerin İstanköy ve çevresinin (Balkan ağızlarının bir parçası) ağız özelliklerini yansıttığı düşünülebilir.

Metnin dizininde 5526 madde başı kelime vardır. Bunlardan Türkçe olanlarının sayısı yaklaşık 2481'dir. Metindeki diğer kelimelerin sayısı takribî olarak şöyledir: 2398 Arapça, 505 Farsça, 61 Yunanca, 7 Fransızca, 6 Latince, 2 Rumca, 2 Ermenice, 1 Bulgarca, 1 Almanca, 1 Çince, 1 İtalyanca, 1 İbranice. (Kelimelerin hangi dilden geldiğine dair bilgiler, sözlükler esas alınarak tespit edilmiştir.) Eserde bulunan kelimelerin farklı dillere ait olması Hezârfen Hüseyin Efendi'nin gerçekten ansiklopedist bir bilgin olduğunu ve bu eseri bir kaynak kitap niteliğinde yazdığını göstermektedir.

Eserde yaklaşık olarak 824 bitki adı, 130 organ adı (vücutta bulunan her türlü uzuv ya da parça dâhil), 122 cevher adı, 147 hayvan adı geçmektedir. Ayrıca 597 tıp terimi bulunmaktadır. Bu sayıya organ isimleri dâhil değildir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından XVII. yüzyılda kaleme alınmış tıbbî bir eser olan “*Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*”, ihtiva ettiği bitki adları, organ adları, cevher adları, hayvan adları ve tıp terimleri bakımından Türk dili tarihi ve tıp tarihi bakımından çok değerli bir eserdir.

“*Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*”ın tıbbî bakımdan bilimsel değerini ortaya koymak başka bir uzmanlık alanını gerektirmektedir. Bu eserin ihtiva ettiği bilgileri, modern bilimin ışığında incelemek ve eserin tıbbî bakımdan değerini belirtmek tıp doktorlarının ve tıp tarihçilerinin uzmanlık alanına girmektedir.

KAYNAKÇA

- ANHEGGER, Robert (1953). “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Devlet Teşkilatına Dâir Mülâhazaları”, *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951-1953), s. 365-393.
- BABINGER, Franz (2000). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev.: Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BEDEVIAN, Armenag (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language*, Kahire: Argus and Papazian Press.
- BURSALI MEHMET TAHİR (1329). “Hezârfen Hüseyin Efendi”, *Türk Yurdu*, V/1, İstanbul.
- BURSALI MEHMET TAHİR (1342). *Osmanlı Müellifleri III*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

- BURSALI MEHMET TAHİR (1337). Hezârfen Hüseyin Efendi, **Dergâh Mecmuası**, I/12, İstanbul, s.185.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1997). **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ, **Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb**, Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi, No: R. 986.
- İLGÜREL, Sevim (1998). **Hezarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l- Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Ankara: TTK Yayınları.
- İLGÜREL, Mücteba (1998). "Hezarfen Hüseyin Efendi", **İslam Ansiklopedisi**, C 18, s. 544-546.
- KANAR, Mehmet (2000). **Farsça- Türkçe Sözlük**, İstanbul: Deniz Kitabevi.
- KIRKILIÇ, Ahmet (1999). **Lehçetü'l Lugat**, Ankara: TDK Yayınları.
- LEWIS, Bernard (1962). "The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources", **Historians of The Middle East**, London, s. 186-187.
- MENAGE, Victor L. (1971). "Husayn Hezârfenn", **Encyclopedia of Islam**, (Ed.: B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat and J. Schacht), 2. Baskı, C 3, s. 644-645.
- MENINSKI, Mesgnien (2000). **Turcicae- Arabicae- Persicae Lexicon I-II-III-IV**, Haz.: Mehmet Ölmez, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Osmanlı Medeniyeti Tarihi** (1999). (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), C 2, İstanbul: IRCICA.
- Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi** (2008). (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İSAR.
- ÖNLER, Zafer (1998). "XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı", **Kebikeç**, S 6, s.157-168.
- ÖZDEMİR, Kerim (2007). **Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhu't-Tevârih" Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı** (1998). Haz.: Ramazan Şeşen, İstanbul: İSAR.
- Mütercim Âsım Efendi (2000). **Burhân-ı Katı** , Haz.: Mürsel Öztürk, Derya Örs , Ankara: TDK Yayınları.
- PARLATIR, İsmail (2006). **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Yargı Yayınevi.
- REDHOUSE, Sir James (2006). **Turkish and English Lexicon**, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- STEINGASS, Francis (2005). **Arabic – English Dictionary**, Beirut
- STEINGASS, Francis (2005). **Persian – English Dictionary**, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (1996). **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞAHİN, Hatice (2005). "Anadolu'da Yazılmış Bir Tıp Kitabı Kemâliyye", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 6/ S: 9, s. 147-177.
- TOKAT, Feyza (2012). **Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb"i (İnceleme-Metin-Dizin)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.

TOKAT, Feyza (2012). “XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Bilgin: Hezârfen Hüseyin Efendi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:11, s. 111-117.

Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Katalođu Arapça, Türkçe ve Farsça (1984). (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, UNAT Ekrem Kadri ve VURAL Suat (2004). **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TTK Yayınları.

YİĞİT, S. (1968). **Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Ktp., nr.1187, Mezuniyet Tezi, İstanbul.

YURDAYDIN, Hüseyin G. (1971). **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Katalođu, <http://www.yazmalar.gov.tr> (ET: 12.12.2011).

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
Far.	Farsça
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
İTYK	Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Katalođu Arapça, Türkçe ve Farsça
OTBLT	Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi
T.	Türkçe
TEN	Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012